

بازه زمانی شب‌زنده‌داری و حل روایات متعارض آن با روش تحلیل مضمونی و اعتبارسنجی قدمایی

هانی زعفرانی^۱

چکیده

شب، زمان اصلی استراحت انسان است و بهترین فرصت برای خلوت با پروردگار و عبادت نیز به شمار می‌رود. اجرای دو برنامه استراحت و عبادت در یک بازه زمانی مشخص، نیازمند زمان‌بندی است. پژوهش پیش رو درصدد استخراج «برنامه زمانی شب‌زنده‌داری» از میان روایات شیعه با تأکید بر منابع کهن است. به این منظور، پس از جمع‌آوری روایات و دسته‌بندی آن با روش «تحلیل مضمونی»، نگاه برخی از محدثان متقدم درباره زمان شب‌زنده‌داری نیز بررسی می‌شود. سپس برآیند نظرات آنها تبیین شده و «برنامه زمانی شب‌زنده‌داری» ارائه می‌گردد. بر اساس این طرح، شب‌زنده‌داری از نیمه شب تا پایان آن پسندیده بوده و در سحرگاه از فضیلت بیشتری برخوردار است. این برنامه با دو معیار «اشتراک نظر قدما» و «تراکم روایات»، اعتبارسنجی شده است.

واژگان کلیدی

تهجد، نماز شب، آداب سحر، اعتضاد روایی، شهرت قدمایی، تعادل و تراجم، معارف حدیث

درآمد

سبک زندگی اسلامی، هرچند عنوانی نوپیدا است، اما معنای آن از دیرباز در میان عالمان شیعه، مطرح بوده است. توجه به ساختار کتاب‌های حدیثی کهن که شامل بخش‌هایی چون «کتاب العشرة»^۲ و «کتاب المعیشه»^۳ و ابوابی چون «باب السواک»،^۴ «باب الغداء و العشاء»^۵ و موضوعات

۱. دانش‌پژوه سطح سه مرکز تخصصی حدیث حوزه علمیه قم (hanizafarani93@gmail.com).

۲. الکافی، ج ۲، ص ۶۳۵.

۳. الکافی، ج ۵، ص ۶۵؛ من لایحضره الفقیه، ج ۳، ص ۱۵۶.

۴. الکافی، ج ۳، ص ۲۲؛ من لایحضره الفقیه، ج ۱، ص ۵۲.

دیگری از این قبیل، نشان‌دهنده توجّه صاحبان این منابع به «سبک زندگی اسلامی» است. کاوش در روایات این کتاب‌ها، بخش‌ها و ابواب آن که گزاره‌های فراوانی را با جزئیات بسیار، در بر دارد، این تصوّر را تقویت می‌کند که سبک زندگی اسلامی از دغدغه‌های اصلی فقیهان و محدّثان پیشین بوده است.

یکی از موضوعات زیرمجموعه سبک زندگی اسلامی، خواب و شب‌زنده‌داری است. شب، افزون بر اینکه زمان اصلی برای استراحت انسان است، بهترین زمان برای خلوت با پروردگار و عبادت نیز هست. پیاده‌سازی دو برنامه استراحت و عبادت در شبانگاه با توجّه به زمان محدود آن، نیازمند برنامه‌ریزی است. بهترین برنامه، الگویی است که بر پایه احادیث اهل بیت علیهم‌السلام استوار شود که در این صورت، سازگار با روح و جسم انسان خواهد بود. الگوی یادشده شامل اجزایی چون زمان، مکان، شرایط بدنی و... است که در پژوهش حاضر، تنها «زمان شب‌زنده‌داری» مورد توجّه قرار گرفته است.

کتاب‌ها و مقاله‌های فراوانی به موضوع شب‌زنده‌داری و نماز شب پرداخته‌اند و همراه با آن، زمان شب‌زنده‌داری را نیز مدّ نظر قرار داده‌اند. «فرهنگ نامه تهجد»،^۶ «بر بال سحر»^۷ و «آداب و فضائل نماز شب»^۸ بخشی از این نگاشته‌هاست؛ ولی وجه تمایز مقاله کنونی آن است که «زمان شب‌زنده‌داری»، مقاله یا کتاب مستقلی را به خود اختصاص نداده؛ در حالی که حجم بسیار روایات موجود در این موضوع، اقتضا می‌کند که پژوهشی اختصاصی در این موضوع ارائه گردد. از سوی دیگر به نظر می‌رسد که پژوهش‌های پیشین، همه روایات اثرگذار در این موضوع را مورد توجّه قرار نداده‌اند؛ از این رو ضروری است که تمام این روایات، دست کم از منابع متقدّم حدیثی شیعه، استخراج شده و بر روی این بسته کامل، تحلیل روایی صورت پذیرد.

بهره‌گیری از روش‌های نوین تحلیل، می‌تواند تحلیل‌های پیشین را با ادبیاتی جدید همراه سازد و یا حتّی در برخی از گزاره‌ها، توان برداشت را افزایش دهد. یکی از این روش‌ها «تحلیل مضمونی» است که در تحقیق پیش رو از آن استفاده شده است. همچنین نتایج این تحقیق با دو معیار «تراکم روایات» و «اشتراک نظر قدما» مورد اعتبارسنجی قرار گرفته است.

الف) مبادی پژوهش

در این بخش، روش پژوهش و اعتبارسنجی روایات، معرفی می‌شود. با شناخت این دو روش، مخاطب می‌تواند قضاوت بهتری نسبت به دستاوردهای تحقیق داشته باشد.

۵. الکافی، ج ۶، ص ۲۸۷؛ المحاسن، ج ۲، ص ۴۲۰.

۶. محمد محمدی ری‌شهری.

۷. محمدهادی فلاح.

۸. محمدصادق صدر، ترجمه طیبه تبریزی و محمدرضا کمالی آشتیانی.

۱. روش پژوهش: تحلیل مضمونی روایات

به‌منظور دستیابی به برنامه‌ی زمانی شب‌زنده‌داری بر پایه احادیث، گام نخست، گردآوری روایات وابسته به آن است. در این مسیر، افزون بر جست‌وجوی کلیدواژه‌ای، ابواب مرتبط نیز مطالعه شد. جست‌وجو و مطالعه در محدوده منابع متقدم حدیثی شیعه انجام گرفت که محصول آن، نزدیک به ۱۵۰ روایت است. همه این احادیث به‌گونه‌ای زمان شب‌زنده‌داری را تعیین می‌کنند.

در گام دوم، نوبت به تحلیل روایات می‌رسد. روش‌های مختلفی برای تحلیل وجود دارد که در این پژوهش از «روش تحلیل مضمونی» یا «تماتیک»^۹ استفاده شده است. در این شیوه الگوهای موجود در داده‌های کیفی شناسایی و تحلیل می‌شوند.^{۱۰} پیاده‌سازی این روش در پژوهش‌های روایی بدین صورت است که نخست، روایات (داده‌های کیفی) در موضوع خاص یافته، گردآوری شده و مورد مطالعه قرار می‌گیرند. در طی مطالعه، مفهومی از دل هر روایت، استخراج شده و آن روایت با مفهوم مستخرج، نمایه می‌گردد. سپس نوبت به دسته‌بندی مفاهیم می‌رسد. مضامینی (الگوها) که می‌توانند چند نمونه از این مفاهیم را در بر گیرند، مشخص شده و مفاهیم مربوطه، ذیل آن قرار می‌گیرد. روایات، مفاهیم و مضامین، چندین بار به‌صورت رفت و برگشتی، مطالعه و بررسی می‌شود تا اصلاحات لازم بر روی آن صورت پذیرد. آنچه در پایان این اقدامات به‌دست می‌آید، گروهی از گزاره‌ها خواهد بود که می‌توان آن را در قالب بیان گزارش و تحلیل روابط، ارائه کرد.^{۱۱}

بهره‌گیری از نرم‌افزارهای پژوهش کیفی در روش تحلیل مضمونی، بسیار کارگشا است. این نرم‌افزارها، عملیات نمایه‌زنی را آسان نموده و به فرایند بازنگری، بازیابی، اصلاح، ترکیب، حذف و اضافه‌کردن نمایه‌ها، سرعت می‌بخشد. یکی از قدرتمندترین نرم‌افزارهای پژوهش کیفی، نرم‌افزار «مکس کیو دی ای»^{۱۲} است که در این پژوهش به کار گرفته شده است.

۲. روش اعتبارسنجی: تراکم روایات و اشتراک دیدگاه

اعتبار یک برنامه، به اعتبار اجزای آن و نیز اعتبار کلیت نگاه حاکم بر آن بستگی دارد. برنامه‌ی زمانی شب‌زنده‌داری، هنگامی معتبر خواهد بود که مضامین تشکیل‌دهنده آن معتبر بوده و روش بهره‌گیری از این گزاره‌ها شرعی و یا عقلایی باشد. در تحقیقات حدیثی، میزان اعتبار هر مضمون،

۹. Thematic Analysis.

۱۰. ن.ک: مرجع پژوهش، ص ۵۲۶.

۱۱. ن.ک: مقاله انجام پژوهش به روش تحلیل تماتیک.

۱۲. Maxqda.

با میزان اعتبار روایات ذیل آن، ارتباط مستقیم دارد. از این رو، اعتبارسنجی روایات ذیل هر مضمون، ضروری خواهد بود.

اعتبارسنجی روایات در دورهٔ قدما و متأخران با تفاوت‌هایی همراه بوده است. روش قدمای شیعه در اعتبارسنجی، بهره‌گیری از قرینه‌های مختلف برای کسب اطمینان، نسبت به اعتبار یک منبع روایی بوده است. امروزه، این روش اعتبارسنجی را با عنوان اعتبارسنجی «فهرستی» یا «کتاب‌محور» می‌شناسند. در روش اعتبارسنجی کتاب‌محور، از مؤلف، انتساب کتاب و طریق به‌عنوان سه محور اصلی ارزیابی یاد می‌شود.

پس از دورهٔ قدما، متأخران متناسب با شرایط و نیازهای زمانه خود، روش دیگری را در پیش گرفتند. در این روش که با نام اعتبارسنجی «رجالی» یا «راوی‌محور» از آن یاد می‌شود، محوریت اعتبارسنجی با راویان بوده و بررسی سندی، مهم‌ترین اقدام برای اعتبارسنجی روایات است. دربارهٔ زمینه‌های این تغییر رویکرد، سه نظریه وجود دارد. برخی بر این باورند که علت کنار گذاشتن روش «فهرستی» توسط متأخران، از بین رفتن منابع و فقدان قرینه‌هاست. برخی دیگر، روی آوری به روش «راوی‌محور» را تأثیرپذیرفته از شیوهٔ اعتبارسنجی اهل سنت می‌شمرند و گروه سوم، آن را متأثر از روش بغدادیان می‌دانند. برخی از این عوامل و یا مجموع آنها باعث شد تا رویکرد متأخران در اعتبارسنجی روایات تغییر کرده و به سمت تقسیم چهارگانهٔ حدیث، گرایش یابند.^{۱۳}

پژوهش کنونی از روش اعتبارسنجی قدمایی بهره می‌برد. حتی اگر نظریهٔ فقدان قرینه‌ها را بپذیریم، راه برای بهره‌مندی از این روش اعتبارسنجی، بسته نیست؛ چراکه خروجی تلاش‌های قدما در قرینه‌پژوهی و اعتبارسنجی منابع و روایات در اختیار ماست. روایاتی که قدما در کتاب‌های خود آورده‌اند، نتیجه قرینه‌پژوهی ایشان است؛ چراکه در آن دوره، روایت حدیث به معنای عبور از فرایند اعتبارسنجی و پذیرش آن، توسط نویسنده بود.^{۱۴}

همه روایات کتب اربعه و منابع متقدم، نتیجه قرینه‌پژوهی قدماست. هرچند، نتیجه‌گیری یک نویسنده، دلیل بر اعتبار آن نیست؛ اما اتفاق نظر قدما بر صحت یک روایت و یا شهرت آن نزد ایشان، می‌تواند اطمینانی قابل قبول را نسبت به صدور آن روایت ایجاد کند. با این بیان، شناسایی شهرت و یا اتفاق نظر قدما بر یک روایت، می‌تواند نتیجه اعتبارسنجی آنها را روشن سازد. بهره‌گیری از این روش، مشکل دیگری دارد. بسیاری از روایات، با الفاظ مشترک نزد قدما، مشهور و یا متفق علیه نیستند؛ بلکه تنها در مفاهیم، اشتراک دارند. چارهٔ این مشکل، بهره‌گیری از روش «تحلیل مضمونی روایات» است. در این روش، مضامین مشترک روایات، مد نظر قرار گرفته

۱۳. ن.ک: اعتبارسنجی روایات شیعه بر پایهٔ ارزیابی منابع مکتوب، ص ۱۲۵-۱۳۶.

۱۴. ن.ک: اعتبارسنجی روایات شیعه بر پایهٔ ارزیابی منابع مکتوب، ص ۴۰.

و دسته‌های روایات هم‌مضمون تشکیل می‌شود. کنار هم قراردادن روایات هم‌مضمون، به معنای کنار هم قراردادن نظرات مختلف قدماست. بدون شک هرچه نظر قدما در یک مضمون به شهرت و یا اتفاق، نزدیک شود، اطمینان به صدور آن مضمون از سوی معصومان علیهم‌السلام افزایش می‌یابد.

روش تحلیل مضمونی روایات، افزون بر تجمیع نظرات قدما به افزایش تراکم روایات و شکل‌گیری تواتر معنوی نیز کمک می‌کند. هرچه قدر شمار روایات ذیل یک مضمون بیشتر باشد، احتمال صدور آن نیز افزایش می‌یابد.

در مجموع، این پژوهش با بهره‌گیری از دو معیار «اشتراک نظر قدما» و «تراکم روایات» گزاره‌های روایی به‌دست آمده را اعتبارسنجی کرده است.

ب) روایات زمان شب‌زنده‌داری در قالب مضامین

منابع متقدم حدیثی شیعه، بیش از ۱۵۰ روایت در قالب قول و فعل معصومان علیهم‌السلام با صراحت و اشاره در خصوص زمان شب‌زنده‌داری، آورده‌اند. این روایات در قالب دو مضمون کلی «شب‌زنده‌داری در تمام طول شب» و «شب‌زنده‌داری در بخشی از شب»، قابل ارائه است.

۱. شب‌زنده‌داری در تمام طول شب

برخی از روایات، دربارهٔ زمان شب‌زنده‌داری در تمام طول شب، سخن می‌گویند. بخشی از این روایات، چنین عملی را تأیید و بخشی دیگر از انجام آن نهی کرده‌اند.

۱/۱. روایات تأییدکننده

روایاتی که شب‌زنده‌داری در تمام شب را تأیید می‌کنند سه دسته‌اند. دسته نخست با هفت حدیث نشان می‌دهد که رویدادهایی همچون زندان، مرگ عزیزان، بیماری، جنگ و... شرایطی را رقم زده که باعث شده، معصوم علیهم‌السلام شب را تا صبح بیدار بماند.^{۱۵} این گروه از روایات، به‌صورت ویژه ارتباطی با عبادت به معنای خاص ندارد. برای نمونه، شیخ مفید از زکریا بن آدم نقل می‌کند:

دَخَلْتُ عَلَى الرَّضَاءِ علیه‌السلام مِنْ أَوَّلِ اللَّيْلِ فِي حِدْثَانٍ مَا مَاتَ أَبُو جَرِيرٍ رَحِمَهُ اللَّهُ
فَسَأَلَنِي عَنْهُ وَ تَرَحَّمَ عَلَيْهِ وَ لَمْ يَزَلْ يُحَدِّثُنِي وَ أَحَدْتُهُ حَتَّى طَلَعَ الْفَجْرُ ثُمَّ قَامَ علیه‌السلام وَ

صَلَّى صَلَاةَ الْفَجْرِ.^{۱۶}

۱۵. الکافی، ج ۲، ص ۵۱۳؛ قرب الاسناد، ص ۱۷۴؛ الارشاد، ج ۱، ص ۱۶ و ج ۲، ص ۲۴۰؛ اختیار معرفة الرجال، ص ۶۱۶ و ۳۷۷؛ وقعة صفین، ص ۲۰۳؛ کتاب سلیم بن قیس الهمدانی، ج ۲، ص ۸۱۴.

۱۶. الاختصاص، ص ۸۶.

در آغاز شب بر حضرت رضا علیه السلام وارد شدم که درباره ماجرای وفات ابو جریر - که رحمت خدا بر او باد - با هم سخن بگوییم. پس حضرت درباره او از من پرسید و بر وی رحمت فرستاد. پیوسته با هم سخن گفتیم تا اینکه فجر طلوع کرد. سپس حضرت ایستاد و نماز صبح را اقامه نمود.

دسته دوم با ۱۴ حدیث، موضوع شب‌زنده‌داری در برخی شب‌های خاص را بیان می‌کند؛ زمان‌هایی همچون شب‌های قدر، شب نیمه شعبان، شب عید فطر، شب عید قربان، نخستین شب محرم، شب عاشورا، نخستین شب رجب و... از جمله شب‌هایی است که نسبت به احیای آنها سفارش شده است.^{۱۷} شیخ طوسی در روایتی از امام رضا علیه السلام نقل می‌کند:

كَانَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ علیه السلام لَا يَنَامُ ثَلَاثَ لَيَالٍ: لَيْلَةَ ثَلَاثٍ وَ عِشْرِينَ مِنْ شَهْرِ رَمَضَانَ وَ لَيْلَةَ الْفِطْرِ وَ لَيْلَةَ النُّصْفِ مِنْ شَعْبَانَ.^{۱۸}

امیر مؤمنان علیه السلام سه شب را نمی‌خوابیدند: شب بیست و سوم ماه رمضان، شب عید فطر و شب نیمه شعبان.

دسته سوم با ۱۲ حدیث، بر پسندیده بودن شب‌زنده‌داری در تمام طول شب اشاره می‌کند و هیچ قیدی برای آن نمی‌آورد.^{۱۹} از میان این ۱۲ روایت، پنج حدیث افزون بر پسندیده دانستن شب‌زنده‌داری تمام شب، درصدد ارائه راه کار جایگزین است.^{۲۰} خواندن نماز مغرب و عشاء و صبح در مسجد به جماعت و خوابیدن با طهارت، به‌عنوان راهکار جایگزین از سوی معصومان علیهم السلام ارائه

۱۷. الکافی، ج ۴، ص ۱۵۵ و ۱۵۶ و ۴۶۸؛ تهذیب الاحکام، ج ۳، ص ۵۸ و ج ۵، ص ۱۸۸؛ من لا یحضره الفقیه، ج ۲، ص ۱۵۴ و ۱۵۹ و ۵۴۳؛ الامالی للصدوق، ص ۵۴۲؛ فضائل الاشهر الثلاثة، ص ۳۷ و ۶۴ و ۱۱۸ و ۱۳۸؛ ثواب الاعمال، ص ۷۶؛ الامالی للطوسی، ص ۶۹۰؛ مصباح المتهجد، ج ۲، ص ۶۴۸ و ۸۵۲ و ۸۵۳؛ دعائم الاسلام، ج ۱، ص ۱۱۴ و ۲۶۸.

۱۸. قرب الاسناد، ص ۵۴.

۱۹. الکافی، ج ۳، ص ۴۶۷؛ من لا یحضره الفقیه، ج ۱، ص ۴۶۹ و ۴۷۵؛ تهذیب الاحکام، ج ۲، ص ۱۱۶؛ الامالی للصدوق، ص ۳۳ و ۱۴۷ و ۲۹۱ و ۲۹۲ و ۳۲۸؛ معانی الاخبار، ص ۲۳۴ و ۲۵۰؛ فضائل الاشهر الثلاثة، ص ۴۹؛ ثواب الاعمال، ص ۱۸ و ۴۳؛ عیون اخبار الرضا علیه السلام، ج ۱، ص ۱۰۶ و ج ۲، ص ۱۷۴؛ علل الشرایع، ج ۱، ص ۱۸۱؛ تفسیر فرات الکوفی، ص ۵۹۱؛ مصباح الشریعة، ص ۸۵؛ دعائم الاسلام، ج ۱، ص ۱۵۳ و ۱۵۴؛ الزهد، ص ۱۰۱؛ المحاسن، ج ۱، ص ۴۷؛ دلائل الامامة، ج ۱، ص ۱۵۱.

۲۰. الکافی، ج ۳، ص ۴۶۸؛ تهذیب الاحکام، ج ۲، ص ۱۱۶؛ من لا یحضره الفقیه، ج ۱، ص ۴۶۹؛ ثواب الاعمال، ص ۱۸؛ الامالی للصدوق، ص ۳۳ و ۳۲۸؛ معانی الاخبار، ص ۲۳۴ و ۲۵۰؛ فضائل الاشهر الثلاثة، ص ۴۹؛ المحاسن، ج ۱، ص ۴۷؛ دعائم الاسلام، ج ۱، ص ۱۵۳ و ۱۵۴.

شده است. در امالی صدوق، روایتی از پیامبر اکرم ﷺ نقل شده که در آن، حضرت، غرفه‌های خاصی از بهشت را توصیف می‌کنند. در ادامه، شرایطی را برای سکونت در این غرفه‌ها بیان می‌کنند که یکی از آنها شب‌زنده‌داری است. هنگامی که امیر مؤمنان علیه السلام تأمین این شرایط را دشوار می‌شمردند، پیامبر اکرم ﷺ، جایگزین‌هایی را برای آن ذکر کرده و می‌فرمایند:

فَمَنْ صَلَّى الْمَغْرِبَ وَالْعِشَاءَ الْآخِرَةَ وَصَلَاةَ الْغَدَاةِ فِي الْمَسْجِدِ فِي جَمَاعَةٍ
فَكَانَتْ أَحْيَا اللَّيْلِ كَلَّةً.^{۲۱}

کسی که نماز مغرب و عشاء و صبح را در مسجد و به جماعت به‌جا آورد، گویی تمام شب را زنده نگاه داشته است.

۲/۱. روایات نهی‌کننده

برخی از روایات، بیدارماندن طول شب را مورد نهی قرار داده‌اند. این دسته با سه حدیث^{۲۲} از شب‌زنده‌داری در شرایط خاصی، نهی می‌کند. در یکی از این روایات، حرام کردن خواب شب بر خود به‌وسیله قَسَم، نهی شده و در دو حدیث دیگر، شب‌بیداری به منظور کسب مال، ناپسند شمرده شده است. مرحوم کلینی به نقل از امام صادق علیه السلام آورده:

مَنْ بَاتَ سَاهِرًا فِي كَسْبٍ وَلَمْ يُعْطِ الْعَيْنَ حَظَّهَا مِنَ النَّوْمِ فَكَسَبُهُ ذَلِكُ
حَرَامٌ.^{۲۳}

کسی که شب را به منظور کسب مال به بیداری بگذراند و آنچه از خواب که سهم چشم است به او ندهد، کسبش حرام [بی‌برکت] است.

از احادیث این بخش، سه گزاره استنباط می‌شود. نخست اینکه شب‌زنده‌داری در تمام طول شب ویژه شرایط و ایام خاصی است. دوم اینکه با توجه به دشواری عبادت در تمام طول شب، راه کار جایگزین ارائه شده است. سوم اینکه در ایام خاصی به شب‌زنده‌داری در تمام طول شب سفارش شده است. شایان ذکر است که از روایات شب‌بیداری در شرایط خاص، نمی‌توان پسندیده‌بودن این کار را در شرایط عادی استنباط کرد؛ زیرا احتمال می‌رود که شرایط زندان، بیماری و اموری از این قبیل، در موضوع این روایات، نقش داشته باشد.

این سه گزاره، مورد تأیید برقی، مرحوم کلینی، شیخ صدوق، قاضی نعمان و شیخ طوسی بوده و در کتب اربعه، وجود دارد. محدثان دیگر مانند حمیری، ابن‌اشعث، فرات کوفی، ابن‌رستم طبری و... نیز هر کدام درباره برخی از گزاره‌های یادشده، احادیثی آورده‌اند.

۲۱. الامالی للصدوق، ص ۳۲۸.

۲۲. تهذیب الاحکام، ج ۶، ص ۳۶۷؛ تفسیر القمی، ج ۱، ص ۱۷۹.

۲۳. الکافی، ج ۵، ص ۱۲۷.

۲. شب‌زنده‌داری در بخشی از شب

روایاتی که به شب‌زنده‌داری در بخشی از شب سفارش کرده، فراوان است؛ به‌گونه‌ای که می‌توان ادعای تواتر معنوی بر آن کرد. بیشتر نزدیک به همه این روایات در قالب موضوع نماز شب، سخن از شب‌زنده‌داری می‌گوید. از این گروه، ۱۹ حدیث به‌صورت مطلق، موضوع شب‌زنده‌داری در بخشی از شب را مطرح می‌کند.^{۲۴} به‌عنوان نمونه، شیخ صدوق از امام صادق علیه‌السلام نقل می‌کند:

إِنِّي لَأَمَقْتُ الرَّجُلَ قَدَ قَرَأَ الْقُرْآنَ ثُمَّ يَسْتَيْقِظُ مِنَ اللَّيْلِ فَلَا يَقُومُ حَتَّى إِذَا كَانَ عِنْدَ الصُّبْحِ قَامَ يُبَادِرُهُ بِصَلَاتِهِ.^{۲۵}

همانا من خشمگین می‌شوم از کسی که قرآن را خوانده است، سپس شب بیدار می‌شود، اما بر نمی‌خیزد تا اینکه صبح شود، بلند می‌شود و بلافاصله نمازش را می‌خواند.

سایر روایات به‌صورت مشخص درباره بخش خاصی از شب سخن می‌گوید که در ادامه بررسی خواهد شد.

۱/۲. شب‌زنده‌داری در آغاز شب

یکی از اعمال اصلی شب‌زنده‌داری، نماز شب است. شماری از احادیث به موضوع زمان نماز شب پرداخته‌اند. بخشی از این روایات، درباره صحت یا عدم صحت نماز شب در آغاز شب، سخن می‌گویند. این روایات، در سه دسته، قابل ارائه است. دسته نخست با هفت حدیث خواندن نماز شب در آغاز شب را صحیح نمی‌داند.^{۲۶} در برخی از این متون تصریح شده که حتی اگر مکلف، توان

۲۴. الکافی، ج ۲، ص ۶۰ و ج ۳، ص ۳۲۴ و ج ۴، ص ۸۷؛ تهذیب الاحکام، ج ۴، ص ۱۹۵ و ۱۹۹؛ من لا یحضره الفقیه، ج ۱، ص ۱۳۶ و ۱۳۷ و ۴۷۹ و ج ۲، ص ۹۸؛ ثواب الاعمال، ص ۴۱ و ۶۳؛ عیون اخبار الرضا علیه‌السلام، ج ۲، ص ۱۸۰؛ الامالی للصدوق، ص ۳۸۹؛ التوحید، ج ۱، ص ۴۰۴؛ مصباح المتهجد، ج ۱، ص ۱۲۳ و ج ۲، ص ۲۲۷ و ۸۱۳ و ۸۳۹ و ۸۴۱؛ الامالی للطوسی، ص ۲۹۸ و ۴۳۱ و ۴۹۷؛ الفقه المنسوب الی الامام الرضا علیه‌السلام، ص ۳۸۷؛ المقنعة، ص ۳۱۰ و ۳۱۶؛ التمهید، ص ۵۷؛ نهج البلاغه، ص ۴۸۶، حکمت ۱۰۴؛ خصائص الائمه، ج ۱، ص ۹۷؛ دعائم الاسلام، ج ۱، ص ۲۱۰ و ۲۱۱ و ج ۲، ص ۲۰۹؛ تحف العقول، ص ۱۰۱؛ المحاسن، ج ۱، ص ۵۳؛ کتاب سلیم بن قیس الهمدانی، ج ۲، ص ۸۱۴. برخی از روایات نیز شب زنده داری را بدون قید «بعض» یا «کل» پسندیده شمرده‌اند که به این بخش ملحق شدند. منابع این روایات، عبارتند از: الاصول السنّة عشر، ص ۱۰۱؛ الفقه المنسوب الی الامام الرضا علیه‌السلام، ص ۴۰۷؛ مصباح الشریعة، ص ۹۷ و ۱۶۹.

۲۵. من لا یحضره الفقیه، ج ۱، ص ۴۷۹.

۲۶. الکافی، ج ۳، ص ۴۴۷؛ تهذیب الاحکام، ج ۲، ص ۱۱۹ و ۳۳۸؛ علل الشرایع، ج ۲، ص ۳۲۸؛ دعائم الاسلام، ج ۱، ص ۲۰۴؛ تفسیر القمی، ج ۲، ص ۳۹۲؛ الاصول السنّة عشر، ص ۱۵۹؛ مسائل علی بن جعفر، ص ۲۵۰؛ قرب الاسناد، ص ۱۹۸.

خواندن نماز شب در زمان خاص آن را ندارد، قضای آن را بهجا آورد و خواندن آن در آغاز شب، درست نیست. شیخ صدوق در روایتی، گفت وگویی عمر بن حنظله با امام صادق علیه السلام را این گونه نقل می کند:

إِنِّي مَكْتُتٌ ثَمَانِي عَشْرَةَ لَيْلَةً أَنْوِي الْقِيَامَ فَلَا أَقُومُ أَفَأُصَلِّي أَوَّلَ اللَّيْلِ؟ قَالَ:

لَا، إِقْضِ بِالنَّهَارِ فَإِنِّي أَكْرَهُ أَنْ يَتَّخَذَ ذَلِكَ حُلُقًا. ۲۷

همانا من هجده شب است که قصد بیدار شدن برای نماز شب را دارم اما موفق نمی شوم. آیا در آغاز شب بخوانم؟ حضرت فرمود: نه! قضای آن را در روز بهجا بیاور؛ چراکه دوست ندارم آن کار، مرسوم شود.

دسته دوم، با سه حدیث، برخلاف دسته نخست، خواندن نماز شب در آغاز شب را مطلقاً تجویز می کند. ۲۸ شیخ طوسی نقل می کند که محمد بن عیسی در نامه ای از معصوم علیه السلام درباره خواندن نماز شب در ابتدا شب می پرسد و حضرت پاسخ می دهند:

فِي أَيِّ وَقْتٍ صَلَّى فَهُوَ جَائِزٌ إِنْ شَاءَ اللَّهُ. ۲۹

در هر زمانی بهجا بیاورد، جایز است ان شاء الله.

دسته سوم با ۱۵ حدیث، خواندن نماز شب در آغاز شب را در شرایط خاص، جایز می شمرد. ۳۰ شرایطی همچون مسافرت، بیماری، سرمای هوا، کوتاه بودن شب و کهولت سن به انضمام ناتوانی از بهجا آوردن قضای نماز شب در طول روز، بخشی از شرایط یادشده است. شیخ صدوق در روایتی از امام صادق علیه السلام این گونه نقل می کند:

سَأَلَ عَلِيُّ بْنُ سَعِيدٍ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام عَنْ صَلَاةِ اللَّيْلِ وَالْوَتْرِ فِي السَّفَرِ فِي أَوَّلِ

اللَّيْلِ؛ قَالَ: نَعَمْ. ۳۱

علی بن سعید از امام صادق علیه السلام درباره صحت نماز شب به هنگام سفر در آغاز

شب پرسید؛ حضرت پاسخ دادند: بله.

۲۷. من لا يحضره الفقيه، ج ۱، ص ۴۷۷.

۲۸. تهذيب الاحكام، ج ۳، ص ۲۳۳؛ دعائم الاسلام، ج ۱، ص ۱۳۹.

۲۹. تهذيب الاحكام، ج ۲، ص ۳۳۷.

۳۰. الكافي، ج ۳، ص ۴۴۰ و ۴۴۱ و ۴۴۷؛ تهذيب الاحكام، ج ۲، ص ۱۱۸ و ۱۱۹ و ۱۶۸ و ۱۶۹ و ۳۳۷ و ۳۴۱ و ج ۳، ص ۲۲۷ و ۲۲۸ و ۲۳۳؛ من لا يحضره الفقيه، ج ۱، ص ۴۵۳ و ۴۵۴ و ۴۷۸؛ علل الشرايع، ج ۱، ص ۲۵۱؛ عيون اخبار

الرضا عليه السلام، ج ۲، ص ۹۹؛

۳۱. من لا يحضره الفقيه، ج ۱، ص ۴۵۳.

به نظر می‌رسد که روایات نهی از نماز شب در آغاز شب، اصل اولیه را درباره این موضوع بیان می‌کند. همچنین روایاتی که آغاز زمان نماز شب را در نیمه شب یا یکسوم پایانی آن تعیین کرده به درون مایه روایات نهی، اشاره دارد؛ زیرا مفهوم این روایات آن است که پیش از نیمه شب یا یکسوم پایانی آن، خارج از زمان نماز شب است و انجام عبادت در خارج از زمان آن، پذیرفته نیست. روایات شرایط خاص، رخصتی است که از سوی خداوند متعال قرار داده شده و به نظر می‌رسد که روایات جواز مطلق نیز بر روایات شرایط خاص، حمل می‌گردد.

در مجموع، قاعده اولیه، نهی از شب‌زنده‌داری در آغاز شب است. در صورت تحقق شرایط خاص، شب‌زنده‌داری در آغاز شب نیز صحیح است.

این گزاره‌ها مورد تأیید مرحوم کلینی، شیخ صدوق و شیخ طوسی بوده و روایات آن در کتب اربعه وجود دارد. قاضی نعمان نیز اجمالاً با این گزاره‌ها موافقت است؛ اما حمیری هیچ‌یک از روایات رخصت را گزارش نکرده و فقط نهی از آن را بازتاب داده است.

۲/۲. شب‌زنده‌داری پس از یکسوم آغازین شب

شماری از روایات، زمان نماز شب را پس از پایان یکسوم آغازین شب شمرده است. سه حدیث، پایان یکسوم را آغاز زمان نماز شب، معرفی می‌کند؛^{۳۳} اما دو حدیث دیگر، آغاز زمان را بین یکسوم و نصف شب، مردد می‌داند.^{۳۴} مرحوم کلینی در حدیثی از امام صادق علیه السلام نقل کرده که پس از بیان شیوه نماز شب خواندن رسول اکرم صلی الله علیه و آله، راوی از امام علیه السلام درباره زمان بیدارشدن پیامبر صلی الله علیه و آله می‌پرسد و امام می‌فرماید:

... بَعْدَ ثُلُثِ اللَّيْلِ . وَ قَالَ فِي حَدِيثٍ آخَرَ : بَعْدَ نِصْفِ اللَّيْلِ .^{۳۴}

... بعد از یکسوم شب. و در حدیثی دیگر فرمودند: پس از نصف شب.

ابن رستم طبری، حمیری و حسکانی تنها کسانی هستند که روایات یکسوم غیر تردیدی را در کتب خود جای داده‌اند. از طرف دیگر مرحوم کلینی، سعی داشته که تردید موجود در این مسأله را بازتاب دهد. از این رو به نظر می‌رسد، تنها گزاره قابل برداشت از این بخش، این است که «آغاز زمان نماز شب پس از یکسوم آغازین شب، محل تردید است.»

۳۲. دلائل الامامة، ص ۱۰۶؛ مسائل علی بن جعفر، ص ۲۵۰؛ قرب الاسناد، ص ۱۹۸؛ شواهد التنزیل، ج ۲، ص ۲۶۸.

۳۳. الکافی، ج ۸، ص ۲۷۲.

۳۴. الکافی: ج ۳، ص ۴۴۵.

۳/۲. شب‌زنده‌داری پس از نیمه‌شب

شماری از روایات، آغاز زمان شب‌زنده‌داری را پس از نیمه شب شمرده‌اند. این گروه، در بردارندهٔ ۱۵ حدیث است که ۱۲ روایت، شب‌زنده‌داری از نیمهٔ شب را پسندیده می‌داند.^{۳۵} مرحوم کلینی از امام صادق علیه السلام نقل می‌کند:

إِنَّ فِي اللَّيْلِ لَسَاعَةً مَا يُوَافِقُهَا عَبْدٌ مُسْلِمٌ ثُمَّ يُصَلِّي وَيَدْعُو اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ فِيهَا
إِلَّا اسْتَجَابَ لَهُ فِي كُلِّ لَيْلَةٍ. قُلْتُ: أَصَلَحَكَ اللَّهُ، وَ أَىَّ سَاعَةٍ هِيَ مِنَ اللَّيْلِ؟ قَالَ:
إِذَا مَضَى نِصْفُ اللَّيْلِ وَ هِيَ السُّدُسُ الْأَوَّلُ مِنَ أَوَّلِ النِّصْفِ.^{۳۶}

همانا در شب ساعتی است که بندهٔ مسلمان آن را درک نکند و در آن نماز و دعا نخواند مگر اینکه دعایش مستجاب شود. این در هر شبی برقرار است. عرضه داشتیم: خدا خیرت بدهد، آن چه ساعتی از شب است؟ فرمود: هنگامی که نیمهٔ شب گذشت؛ در یک‌ششم آغازین از نیمهٔ دوم شب.

سه حدیث دیگر از این گروه، شب‌زنده‌داری و به‌ویژه نماز شب را در این ساعات، برتر از ساعات دیگر شب می‌داند.^{۳۷} شیخ طوسی در روایتی از حسین بن علی بن بلال نقل می‌کند:

كَتَبْتُ إِلَيْهِ فِي وَقْتِ صَلَاةِ اللَّيْلِ؛ فَكَتَبَ: عِنْدَ زَوَالِ اللَّيْلِ وَ هُوَ نِصْفُهُ أَفْضَلُ؛
فَإِنْ فَاتَ فَأَوَّلُهُ وَ آخِرُهُ جَائِزٌ.^{۳۸}

دربارهٔ زمان نماز شب با او مکاتبه‌ای داشتیم؛ در پاسخ نوشت: هنگام زوال شب که همان نیمه شب است، بهترین زمان است؛ اما اگر فوت شد، پس آغاز و پایان شب هم جایز است.

بر اساس این روایات، هنگامی که شب به نیمه می‌رسد، شب‌زنده‌داری پسندیده است و فضیلت آن و به‌ویژه نماز شب در نیمه‌شب برتر از ساعات دیگر شب است.

مرحوم کلینی، شیخ صدوق و شیخ طوسی، بر گزارهٔ نخست، اتفاق نظر داشته؛ اما گزارهٔ دوم، تنها توسط شیخ طوسی بازتاب داده شده است.

۳۵. الکافی، ج ۳، ص ۲۸۳ و ۲۸۹ و ۴۴۷؛ تهذیب الاحکام، ج ۲، ص ۷ و ۱۱۷ و ۱۱۸ و ۲۶۲ و ۲۶۶؛ من لا یحضره

الفقیه، ج ۱، ص ۴۷۷ و ج ۳، ص ۲۲۷؛ مصباح‌المتنهجد، ج ۲، ص ۸۴؛ الامالی للطوسی، ص ۱۴۹.

۳۶. الکافی، ج ۲، ص ۴۷۸.

۳۷. تهذیب الاحکام، ج ۲، ص ۱۳۷ و ج ۳، ص ۲۳۳.

۳۸. تهذیب الاحکام، ج ۲، ص ۳۳۷.

۴/۲. شب‌زنده‌داری در یک‌سوم پایانی شب

این گروه دربردارنده ۱۱ حدیث است. ۱۰ روایت از این دسته، شب‌زنده‌داری در یک‌سوم پایانی شب را پسندیده شمرده است.^{۳۹} شیخ صدوق در روایتی از امام صادق علیه السلام در بیان شأن نزول آیه «تَتَجَافَى جُنُوبَهُمْ عَنِ الْمَضَاجِعِ يَدْعُونَ رَبَّهُمْ خَوْفًا وَطَمَعًا»، نقل می‌کند:

أَنْزَلَتْ فِي أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ عليه السلام وَاتَّبَاعِهِ مِنْ شِيعَتِنَا يَنَامُونَ فِي أَوَّلِ اللَّيْلِ فَإِذَا ذَهَبَ ثُلُثَا اللَّيْلِ أَوْ مَا شَاءَ اللَّهُ فَرَعُوا إِلَى رَبِّهِمْ رَاغِبِينَ رَاهِبِينَ طَامِعِينَ فِيهَا عِنْدَهُ.^{۴۰}

در شأن امیر مؤمنان علیه السلام و پیروانشان از شیعیان ما نازل شده است که در آغاز شب می‌خوابند و هنگامی که دوسوم و یا هر مقدار که خدا بخواهد از شب گذشت به سوی خداوند ناله سر می‌دهند؛ درحالی که رغبت و ترس دارند و نسبت به آنچه نزد خداوند است آرزومندند.

یکی از روایات این دسته، بازه یک‌سوم پایانی شب را برتر از سایر زمان‌های شب معرفی می‌کند.^{۴۱} شیخ طوسی این روایت را از امام رضا علیه السلام نقل کرده است:

سَأَلْتُهُ عَنِ أَفْضَلِ سَاعَاتِ اللَّيْلِ؛ قَالَ: الثُّلُثُ الْبَاقِي.

از حضرت درباره برترین ساعات شب سؤال کردم؛ فرمودند: یک‌سوم پایانی.

بر پایه این گروه از روایات، شب‌زنده‌داری در یک‌سوم پایانی شب پسندیده بوده و فضیلت آن بیش از زمان‌های دیگر شب است.

صاحبان کتب اربعه به‌همراه شیخ مفید و قاضی نعمان مغربی، گزاره نخست را در کتاب‌های خود جای داده‌اند؛ اما گزاره دوم را تنها شیخ طوسی آورده است.

۵/۲. شب‌زنده‌داری در آخر شب (سحرگاه)

روایاتی که درباره شب‌زنده‌داری در سحرگاه وارد شده، فراوان است. این مجموعه، دربردارنده ۵۳ حدیث است که شاید بتوان ادعای تواتر معنوی بر آن کرد. تقریباً تمام روایات این مجموعه،

۳۹. الکافی، ج ۲، ص ۲۵۹ و ج ۳، ص ۲۸۳؛ تهذیب الاحکام، ج ۲، ص ۱۱۸؛ من لا یحضره الفقیه، ج ۱، ص ۴۲۱ و ۴۸۱؛ علل الشرایع، ج ۲، ص ۳۶۵؛ عیون اخبار الرضا علیه السلام، ج ۱، ص ۱۲۶ و ج ۲، ص ۱۸۰؛ الامالی للصدوق، ص ۴۱۰؛ التوحید، ص ۱۷۶؛ الامالی للمفید، ص ۱۸۹؛ دعائم الاسلام، ج ۱، ص ۱۸۰؛ الاصول السنّة عشر، ص ۶۹. از مجموع این ۱۰ روایت، دو حدیث به یک چهارم شب اشاره کرده‌اند که به این قسمت ملحق شد: من لا یحضره الفقیه، ج ۳، ص ۲۲۷؛ طب الرضا علیه السلام، ص ۴۹.

۴۰. من لا یحضره الفقیه: ج ۱، ص ۴۸۲.

۴۱. تهذیب الاحکام، ج ۲، ص ۳۳۹.

نماز شب و شب‌زنده‌داری را در سحرگاه پسندیده می‌شمرد.^{۴۲} این احادیث در قالب گزارش نماز شب خواندن معصومان علیهم‌السلام، سؤال راوی درباره احکام نماز شب سحرگاهی، بیان اعمال ویژه سحر همچون دعا و استغفار، امتیازات خاص تهجد سحر گاهی همچون آسان‌بودن و زینت دنیا و آخرت بودن، بیان برخی پدیده‌های خاص این زمان همچون فریاد فرشته‌ای به شکل خروس به ذکر الهی در سحرگاه و... به مطلوبیت شب‌زنده‌داری در سحر می‌پردازد. برای نمونه، شیخ طوسی در روایتی از امام صادق علیه‌السلام این‌گونه گزارش می‌کند:

قُلْتُ لَهُ: مَتَى أُصَلِّي صَلَاةَ اللَّيْلِ؟ فَقَالَ: صَلَّهَا آخِرَ اللَّيْلِ. قَالَ: فَقُلْتُ: فَإِنِّي لَا أَسْتَبِيهِ؛ فَقَالَ: تَسْتَبِيهِ مَرَّةً فَتُصَلِّيَهَا وَ تَنَامُ فَتَقْضِيهَا فَإِذَا اهْتَمَمْتَ بِقَضَائِهَا بِالنَّهَارِ اسْتَبَيْتَ.^{۴۳}

به حضرت عرضه داشتیم: چه زمانی نماز شب را به‌جا بیاورم؟ فرمود: آن را آخر شب بخوان. عرض کردم: همانا من بیدار نمی‌شوم. فرمود: یکبار بیدار می‌شوی و اقامه می‌کنی و یکبار خواب می‌مانی و قضایش را به‌جا می‌آوری. اگر به قضای آن در طول روز، اهتمام داشته باشی به تدریج [سروقتش] بیدار می‌شوی.

در روایات این گروه، سه حدیث به برتری نماز شب در ساعات پایانی شب، در مقایسه با سایر ساعات، تأکید کرده است.^{۴۴} نمونه آن گزارشی است که شیخ طوسی از امام صادق علیه‌السلام نقل می‌کند:

۴۲. الکافی، ج ۲، ص ۴۳۵ و ۴۷۷ و ۴۷۸ و ۵۳۸ و ج ۳، ص ۲۵۷ و ۴۴۵ و ۴۴۷ و ۴۴۹ و ۴۶۸ و ۴۸۸ و ج ۵، ص ۵۶۵ و ج ۶، ص ۹ و ج ۸، ص ۱۹۹ و ۲۳۴؛ تهذیب الاحکام، ج ۱، ص ۳۳ و ج ۲، ص ۵ و ۷ و ۱۲۴ و ۱۲۰ و ۱۲۲ و ۱۲۵ و ۱۳۰ و ۱۳۳ و ۱۶۸ و ۳۳۴ و ۳۳۷ و ۳۳۸ و ۳۴۰ و ۳۴۱ و ج ۳، ص ۵ و ۶؛ من لا یحضره الفقیه، ج ۱، ص ۴۷۲ و ۴۷۳ و ۴۸۰ و ۴۸۱ و ۴۸۹ و ۴۹۵ و ۵۵۸ و ۵۵۹ و ج ۲، ص ۱۳۷ و ج ۳، ص ۴۲۰ و ج ۴، ص ۳۵۲؛ الخصال، ص ۱۲۴ و ۵۸۱ و ۶۲۹؛ علل الشرائع، ج ۱، ص ۵۲ و ۶۵ و ج ۲، ص ۳۲۸ و ۳۳۰ و ۳۶۴ و ۳۶۵ و ۴۶۷ و ۵۲۱؛ ثواب الاعمال، ص ۴۱ و ۱۲۰ و ۱۶۱ و ۱۷۱ و ۱۷۷؛ الامالی للصدوق، ص ۱۹۹ و ۲۵۱ و ۵۴۴؛ کمال الدین، ج ۱، ص ۱۲۹؛ معانی الاخبار، ص ۳۲۴؛ الامالی للطوسی، ص ۱۷۲؛ الارشاد، ج ۱، ص ۱۴؛ المقنعة، ج ۱، ص ۱۵۴ و ۲۲۱ و ۲۲۳؛ دعائم الاسلام، ج ۱، ص ۲۴ و ۲۱۱ و ۲۷۱؛ قرب الاسناد، ص ۱۶۱؛ تحف العقول، ص ۱۰۶؛ تفسیر العیاشی، ج ۱، ص ۱۶۵ و ج ۲، ص ۱۸۹ و ۳۲۷؛ المحاسن، ج ۱، ص ۵۳؛ الجعفریات، ص ۲۲۸ و ۲۳۱؛ تفسیر فرات الکوفی، ج ۱، ص ۱۴۳؛ تفسیر القمی، ج ۱، ص ۳۵۰؛ الزهد، ص ۷۴.

۴۳. تهذیب الاحکام، ج ۲، ص ۳۳۵.

۴۴. الکافی، ج ۳، ص ۴۴۸؛ تهذیب الاحکام، ج ۲، ص ۳۳۶ و ۳۳۹.

الَّذِي يُسْتَحَبُّ أَنْ لَا يُقْصَرَ عَنْهُ... مِنْ السَّحْرِ ثَمَانُ رَكَعَاتٍ ثُمَّ يُوْتَرُ وَالْوَتْرُ
ثَلَاثُ رَكَعَاتٍ مَفْصُولَةً ثُمَّ رَكَعَتَانِ قَبْلَ صَلَاةِ الْفَجْرِ وَ أَحَبُّ صَلَاةِ اللَّيْلِ إِلَيْهِمْ آخِرُ
اللَّيْلِ.^{٤٥}

عملی که شایسته است از آن کوتاهی نشود... هشت رکعت در سحرگاه است. سپس وتر خوانده می‌شود که سه رکعت جدا از هم است. سپس دو رکعت پیش از نماز صبح به‌جا آورده می‌شود و محبوب‌ترین نماز شب نزد آن‌ها، آخر شب می‌باشد.

از این مجموعه روایی، استنباط می‌شود که شب‌زنده‌داری در سحرگاه، پسندیده بوده و برتر از سایر ساعات شب است.

گزاره نخست، به شکل پُررنگی در منابع مختلف حدیثی شامل کتاب‌های مرحوم کلینی، شیخ صدوق، شیخ طوسی، شیخ مفید، قاضی نعمان مغربی، حمیری، ابن‌اشعث، فرات کوفی، برقی، ابن‌شعبه حرّانی، عیاشی، علی بن ابراهیم و حسین بن سعید به چشم می‌خورد ولی گزاره دوم، تنها از سوی مرحوم کلینی و شیخ طوسی بیان شده است.

ج) برنامه زمانی شب‌زنده‌داری در نگاه محدثان

بر اساس روایات مورد تأیید محدثان متقدم شیعه، اندیشه احتمالی ایشان در رابطه با زمان شب‌زنده‌داری در قالب گزاره‌هایی ارائه شد. حال با جداسازی دیدگاه هر یک از محدثان، می‌توان برنامه‌های زمانی گوناگونی برای شب‌زنده‌داری، طراحی کرد. برآیند این برنامه‌ها، می‌تواند نزدیک‌ترین طرح به طرح حقیقی زمان شب‌زنده‌داری از نگاه اسلام باشد.

۱. دیدگاه مرحوم کلینی

وی شب‌زنده‌داری به عبادت را در تمام طول شب پسندیده می‌داند؛ اما به استفاده از جایگزین، توجه داده و احیای شب‌های خاص را ترویج می‌کند. وی شب‌زنده‌داری در آغاز شب را جز در مواردی که استثنا شده، نمی‌پذیرد. همچنین، مطلوبیت شب‌زنده‌داری پس از یک‌سوم آغازین شب، از نگاه کلینی محل تردید است؛ ولی شب‌زنده‌داری در نیمه شب، یک‌سوم پایانی شب و به‌خصوص سحرگاه را پسندیده می‌شمرد. از نظر وی سحرگاه برتر از سایر اوقات شب است.

٤٥. تهذیب الاحکام، ج ٢، ص ٦.

۲. دیدگاه شیخ صدوق

دیدگاه او نسبت به مرحوم کلینی، تفاوت چندانی ندارد. شیخ صدوق همانند مرحوم کلینی، شب‌زنده‌داری در تمام شب را می‌پذیرد و به استفاده از جایگزین و احیای شب‌های خاص توجه می‌دهد. حجم روایات نقل‌شده از سوی صدوق در این موضوع، خیلی بیشتر از کلینی است. وی درباره‌ی شب‌زنده‌داری در آغاز شب نیز با کلینی هم‌نظر است و تنها شرایط خاص را مصحح این عمل می‌داند. شیخ صدوق شب‌زنده‌داری پس از یک‌سوم آغازین شب را همچون کلینی نمی‌پذیرد؛ با این تفاوت که حتی روایات تردیدی را هم بازتاب نمی‌دهد. شب‌زنده‌داری در نیمه شب، یک‌سوم پایانی شب و سحرگاه از نگاه او پسندیده است؛ اما هیچ روایتی دال بر اینکه کدام‌یک از این زمان‌ها برتر از سایرین است، نمی‌آورد.

۳. دیدگاه شیخ طوسی

او همچون کلینی و صدوق، شب‌زنده‌داری به عبادت را در تمام طول شب پسندیده دانسته و به استفاده از جایگزین و احیای شب‌های خاص، توجه داده است. وی همچون شیخ صدوق از ذکر روایات شب‌زنده‌داری پس از یک‌سوم آغازین شب، اجتناب کرده است. شیخ طوسی، ضمن اینکه شب‌زنده‌داری در نیمه شب، یک‌سوم پایانی و سحرگاه را همچون پیشینیان پسندیده می‌داند، در هر سه قسمت، روایاتی را بازتاب داده است که آن ساعت را بر سایر ساعات شب برتری داده است.

۴. دیدگاه سایر متقدمان

قاضی نعمان مغربی همچون صاحبان کتب اربعه، ضمن تأیید عبادت در تمام شب، نسبت به جایگزین این عمل و احیای شب‌های خاص توجه دارد. وی درباره‌ی شب‌زنده‌داری در آغاز شب، هم روایات نهی و هم روایات تجویز را نقل کرده که با بهره‌گیری از روایات شرایط خاص می‌توان این دو دسته را با هم جمع کرد. او شب‌زنده‌داری در یک‌سوم پایانی شب و سحرگاه را پسندیده دانسته است.

حمیری شب‌زنده‌داری در تمام طول شب در ایام خاص را پسندیده می‌داند. او در روایتی ضمن نهی از انجام عمل شب‌زنده‌داری در آغاز شب، موکول کردن آن به بعد از یک‌سوم آغازین شب را می‌پذیرد؛ ولی سحرگاه را برای شب‌زنده‌داری مناسب می‌شمرد.

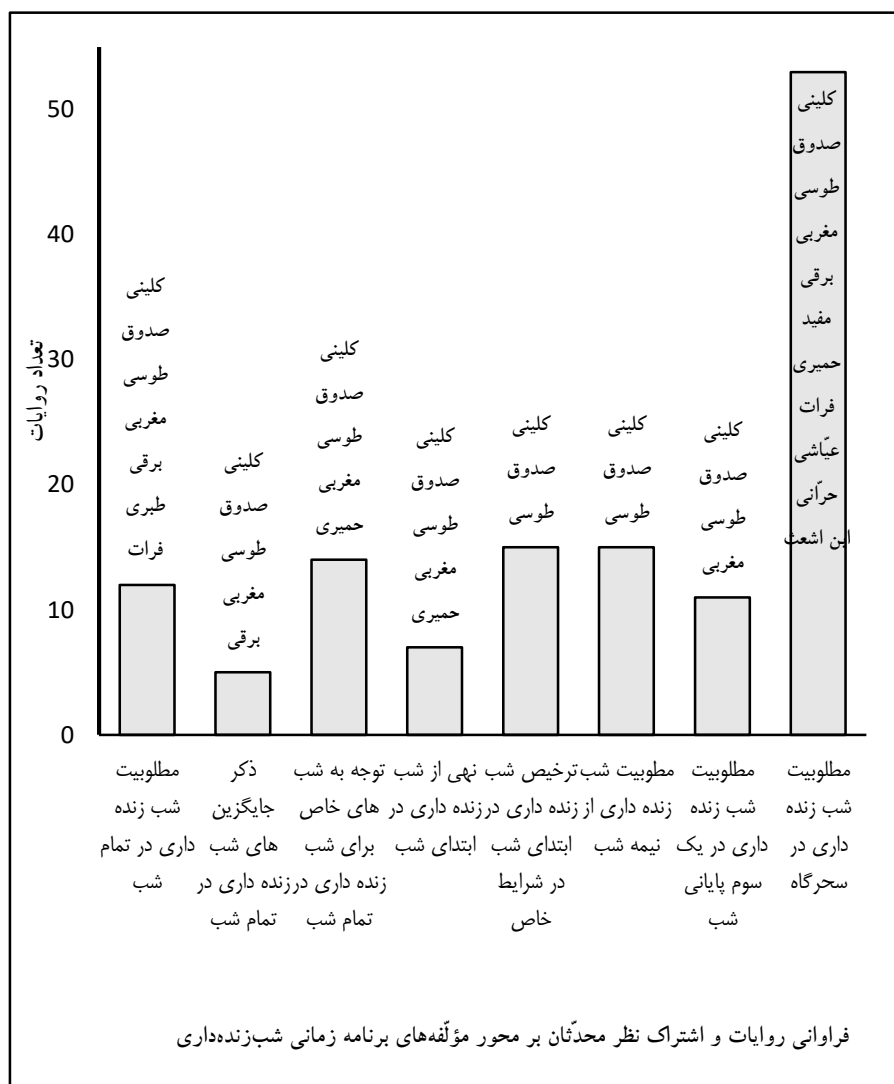
برقی ضمن تأیید شب‌زنده‌داری در کل شب، عملی را به‌عنوان جایگزین، ارائه می‌دهد. او شب‌زنده‌داری سحرگاه را نیز پسندیده می‌شمرد. شیخ مفید تنها روایات شب‌زنده‌داری در یک‌سوم پایانی شب و سحرگاه را آورده است. ابن‌اشعث در خصوص احیای برخی شب‌های خاص و مطلوبیت شب‌زنده‌داری در سحر روایاتی را آورده است. فرات کوفی در تفسیر خود، موضوع احیای

کلّ شب و احیای سحرگاهی را جای داده است. ابن شعبه حرّانی روایتی در مطلوبیت شب‌زنده‌داری در سحر بیان می‌کند. عیّاشی در تفسیر خویش به مطلوبیت شب‌زنده‌داری در سحرگاه می‌پردازد. ابن‌رستم طبری شب‌زنده‌داری در تمام شب را می‌پذیرد. او روایتی را نیز مبنی بر شب‌زنده‌داری پس از یک‌سوم آغازین شب نقل می‌کند.

پیش از برآیندگیری منابع و ارائه برنامه‌ی زمانی شب‌زنده‌داری، باید توجه داشت که منابع متقدّم حدیثی از حیث جامعیت با یکدیگر تفاوت دارند. الکافی، من لا یحضره الفقیه، تهذیب الاحکام و دعائم الاسلام در مقام بیان تمام زوایای فقه به مخاطبان هستند. در برابر، بسیاری از منابع درصدد جامع‌نگاری نبوده‌اند. تفسیر فرات کوفی و تفسیر قمی، امالی طوسی و امالی مفید، اصول و تکنگاری‌ها همچون کتاب الزهد حسین بن سعید و منابعی که به صورت ناقص به دست ما رسیده همچون محاسن برقی، کتاب‌هایی هستند که نمی‌توان از آنها توقع پرداختن به همه جوانب یک موضوع مانند «زمان شب‌زنده‌داری» را داشت. با در نظر گرفتن این نکته، می‌توان برنامه‌ی زمانی شب‌زنده‌داری را این‌گونه ارائه کرد:

شب‌زنده‌داری با عبادت در تمام طول شب پسندیده است؛ اما پیشنهاد می‌شود ضمن انجام اعمال جایگزین همچون با طهارت خوابیدن، احیای کلّ شب تنها به ایّام خاصی مانند شب‌های قدر محدود شود. بازه‌ی زمانی نیمه شب تا پایان شب برای شب‌زنده‌داری پسندیده است؛ اما هرچه زمان به سمت سحرگاه نزدیک می‌شود، تراکم روایات و اتّفاق نظر محدّثان، مبنی بر فضیلت عبادت افزایش می‌یابد. از این رو، شب‌زنده‌داری در سحرگاه در اولویت قرار می‌گیرد. از سوی دیگر شایسته است که جز در موارد ضرورت، اعمال شب‌زنده‌داری در آغاز شب انجام نشود.

تراکم روایات و میزان اشتراک نظر محدّثان متقدّم شیعه، درباره‌ی مؤلّفه‌های تشکیل‌دهنده‌ی این برنامه در نمودار زیر نمایان است:

با توجه به حجم روایات و نسبت اتفاق نظر محدثان که در نمودار بالا به نمایش گذاشته شد، اعتبار «برنامه زمانی شب‌زنده‌داری» ثابت می‌شود. نکته جالب اینکه صاحبان کتب اربعه در مؤلفه‌های این برنامه اتفاق نظر حداکتری دارند. پس از ایشان، قاضی نعمان مغربی نزدیک‌ترین دیدگاه را به این برنامه داشته و سایر محدثان متقدم شیعه همچون برقی و حمیری نیز هر کدام روایاتی متناسب با برخی از مؤلفه‌های این برنامه ارائه آورده‌اند و با توجه به اینکه کتابشان، جامع‌نگاری محسوب نمی‌شود، سکوت آنها نسبت به سایر اجزای این برنامه، نفی دیدگاه محدثان دیگر نیست. از سویی، تراکم روایات در برخی از مؤلفه‌ها به‌ویژه «مطلوبیت شب‌زنده‌داری در سحرگاه»، قابل توجه است. با توجه به اتفاق نظر محدثان و تراکم احادیث، این برنامه، قابل اطمینان شمرده می‌شود.

نتیجه گیری

در فرآیند پژوهش این مقاله، به منظور طراحی برنامه زمانی شبزنده‌داری، ابتدا جمع‌آوری و مطالعه روایات شیعه در منابع متقدم در دستور کار قرار گرفت. سپس هر روایت در مضمون مناسب خود، جایگذاری شد. از دل هر یک از این مضامین، گزاره‌های استنباط شد و نظر هر یک از محدثان متقدم، درباره آن استخراج گردید. در پایان، گزاره‌های مورد تأیید هر محدث در کنار یکدیگر قرار گرفته و دیدگاه نهایی وی مشخص شد. سپس با استفاده از برآیند دیدگاه‌های محدثان، برنامه زمانی شبزنده‌داری ارائه گردید. تراکم روایات و اتفاق نظر محدثان، پشتوانه اعتباری این برنامه است.

بر اساس این طرح، شبزنده‌داری به عبادت، در تمام طول شب پسندیده است؛ اما بهتر است که به شب‌های خاصی مانند شب‌های قدر بسنده شود و در سایر شب‌ها با اعمال جایگزینی همچون طهارت داشتن هنگام خواب، ثواب شبزنده‌داری جبران شود. زمان مناسب برای شبزنده‌داری از نیمه شب به بعد است؛ اما سحرگاه بهترین زمان برای انجام اعمال شبزنده‌داری است. آغاز شب، زمان مناسبی برای این اعمال نیست؛ اما در شرایط خاصی می‌توان اعمال عبادی مَعْنُون به شبزنده‌داری را در این ساعات به‌جا آورد.

کتاب‌نامه

۱. الاختصاص، محمد بن محمد مفید، تحقیق: علی‌اکبر غفاری و محمود محرمی زرنندی، قم: الموتر العالمی لألفية الشيخ المفید، اول، ۱۴۱۳ق.
۲. اختیار معرفة الرجال، محمد بن عمر کشی، تحقیق: محمد بن حسن طوسی، تصحیح: حسن مصطفوی، مشهد: مؤسسه نشر دانشگاه مشهد، اول، ۱۴۰۹ق.
۳. آداب و فضائل نماز شب، محمدصادق صدر، ترجمه: طیبه تبریزی و محمدرضا کمالی آشتیانی، تهران: یاس بهشت، اول، ۱۳۹۱ش.
۴. الارشاد فی معرفة حجج الله علی العباد، محمد بن محمد مفید، تحقیق: مؤسسه آل‌البیت (ع)، قم: کنگره شیخ مفید، اول، ۱۴۱۳ق.
۵. اصول سته عشر، عده‌ای از علماء، قم: دارالشیبستری، اول، ۱۳۶۳ش.
۶. اعتبارسنجی روایات شیعه برپایه ارزیابی منابع مکتوب، احسان سرخه‌ای، سید کاظم طباطبایی، عبدالهادی مسعودی، حوزه علمیه قم، ۱۳۹۳ش.
۷. الامالی، محمد بن حسن طوسی، تحقیق موسسه البعثة، قم: دارالنتافه، اول، ۱۴۱۴ق.
۸. الامالی، محمد بن علی بن بابویه (صدوق)، تهران: کتابچی، ششم، ۱۳۷۶ش.
۹. الامالی، محمد بن محمد مفید، تحقیق: حسین استاد ولی و علی‌اکبر غفاری، قم: کنگره شیخ مفید، اول، ۱۴۱۳ق.
۱۰. انجام پژوهش به روش تحلیل تماتیک: راهنمای عملی و گام‌به‌گام برای یادگیری و آموزش (مورد مطالعه: مصرف موسیقی دانشجویان کارشناسی ارشد دانشگاه ایلام)، یارمحمد قاسمی و علی هاشمی، فصل‌نامه علمی فرهنگ ایلام، شماره ۶۴ و ۶۵، ۱۳۹۸ش.

۱۱. بر بال سحر، محمدهادی فلاح، قم: مرکز پژوهش‌های اسلامی صدا و سیما، اول، ۱۳۸۳ش.
۱۲. تحف العقول، حسن بن علی بن شعبه حرانی، تحقیق: علی‌اکبر غفاری، قم: جامعه مدرسین، دوم، ۱۴۰۴ق.
۱۳. تفسیر عیاشی، محمد بن مسعود عیاشی، تحقیق: سید هاشم رسولی محلاتی، تهران: المطبعة العلمية، اول، ۱۳۸۰ق.
۱۴. تفسیر فرات کوفی، فرات ابراهیم کوفی، تحقیق: محمدکاظم، تهران: مؤسسه الطبع و النشر فی وزارة الإرشاد الإسلامي، اول، ۱۴۱۰ق.
۱۵. تفسیر قمی، علی بن ابراهیم قمی، تحقیق: طیب موسوی جزایری، قم: دارالکتاب، سوم، ۱۴۰۴ق.
۱۶. التمهیص، محمد بن همام بن سهیل اسکافی، تحقیق: مدرسة الإمام المهدي (عجلت الله تعالی فرجه)، قم: مدرسة الإمام المهدي (عجلت الله تعالی فرجه)، اول، ۱۴۰۴ق.
۱۷. تهذیب الاحکام، محمد بن حسن طوسی، تحقیق: حسن الموسوی خراسان، تهران: دارالکتب الاسلامیة، چهارم، ۱۴۰۷ق.
۱۸. التوحید، محمد بن علی بن بابویه (صدوق)، تحقیق: هاشم حسینی، قم: جامعه مدرسین، اول، ۱۳۹۸ق.
۱۹. ثواب الاعمال و عقاب الاعمال، محمد بن علی بن بابویه (صدوق)، قم: دارالشریف الرضی، دوم، ۱۴۰۶ق.
۲۰. جعفریات، محمد بن محمد بن اشعث، تهران: مكتبة النینوی الحديثة، اول، بی‌تا.
۲۱. الخصال، محمد بن علی ابن بابویه، تحقیق: علی‌اکبر غفاری، قم: جامعه مدرسین، اول، ۱۳۶۲ش.
۲۲. خصائص الائمة، محمد بن حسین شریف رضی، تحقیق: محمدهادی امینی، مشهد: آستان قدس رضوی، اول، ۱۴۰۶ق.
۲۳. دعائم الاسلام، نعمان بن محمد بن حیون مغربی (قاضی نعمان)، تحقیق: آصف فیضی، قم: مؤسسه آل البيت (عجلت الله تعالی فرجه)، دوم، ۱۳۸۵ق.
۲۴. دلائل الامامة، محمد بن جریر بن رستم طبری املی صغیر، تحقیق: قسم الدراسات الإسلامية مؤسسه البعثة، قم: بعثت، اول، ۱۴۱۳ق.
۲۵. الزهد، حسین بن سعید کوفی اهوازی، تحقیق: غلام رضا عرفانیان یزدی، قم: المطبعة العلمية، دوم، ۱۴۰۲ق.
۲۶. شواهد التنزیل، عبیدالله بن عبدالله حسکانی، تحقیق: محمدباقر محمودی، تهران: التابعة لوزارة الثقافة و الإرشاد الإسلامي، مجمع إحياء الثقافة الإسلامية، اول، ۱۴۱۱ق.
۲۷. علل الشرایع، محمد بن علی بن بابویه (صدوق)، قم: کتاب فروشی داوری، اول، ۱۳۸۵ش.
۲۸. عیون اخبار الرضا (عجلت الله تعالی فرجه)، محمد بن علی بن بابویه (صدوق)، تحقیق: مهدی لاجوردی، تهران: نشر جهان، اول، ۱۳۷۸ق.
۲۹. فرهنگنامه تهجد، محمد محمدی ری شهری، قم: مؤسسه علمی فرهنگي دارالحديث، اول، ۱۳۹۴ش.

۳۰. فضائل اشهر الثلاثة، محمد بن علی بن بابویه (صدوق)، تحقیق: غلامرضا عرفانیان یزدی، قم: کتاب فروشی داوری، اول، ۱۳۹۶ق.
۳۱. الفقه المنسوب إلى الإمام الرضا عليه السلام، منسوب به علی بن موسی الرضا عليه السلام، تحقیق: مؤسسة آل البيت عليه السلام، مشهد: مؤسسة آل البيت عليه السلام، اول، ۱۴۰۶ق.
۳۲. قرب الاسناد، عبدالله بن جعفر حمیری، تحقیق: مؤسسة آل البيت عليه السلام، قم: مؤسسة آل البيت عليه السلام، اول، ۱۴۱۳ق.
۳۳. الکافی، محمد بن یعقوب کلینی، تحقیق: علی اکبر غفاری و محمد آخوندی، تهران: دارالکتب الاسلامیة، چهارم، ۱۴۰۷ق.
۳۴. کتاب سلیم بن قیس الهمالی، سلیم بن قیس هلالی، تحقیق: محمد انصاری زنجانی خویی، قم: الهادی، اول، ۱۴۰۵ق.
۳۵. کتاب من لا یحضره الفقیه، محمد بن علی بن بابویه (صدوق)، تحقیق: علی اکبر غفاری، قم: دفتر انتشارات اسلامی، دوم، ۱۴۱۳ق.
۳۶. کمال الدین و تمام النعمة، محمد بن علی بن بابویه (صدوق)، تحقیق: علی اکبر غفاری، تهران: اسلامیة، دوم، ۱۳۹۵ق.
۳۷. المحاسن، احمد بن محمد بن خالد برقی، تحقیق: جلال الدین محدث، قم: دارالکتب الاسلامیة، دوم، ۱۳۷۱ق.
۳۸. مرجع پژوهش ویراست هفدهم، سرپرست نویسندگان حمید قاسمی، تهران: اندیشه آرا، اول، ۱۳۹۹ش.
۳۹. مسائل علی بن جعفر و مستدرکاتها، علی بن جعفر عریضی، تحقیق: مؤسسة آل البيت عليه السلام لأحیاء التراث، قم: مؤسسة آل البيت عليه السلام، اول، ۱۴۰۹ق.
۴۰. مصباح الشریعة، منسوب به جعفر بن محمد الصادق، بیروت: اعلمی، اول، ۱۴۰۰ق.
۴۱. مصباح المتهدد و سلاح المتعبد، محمد بن حسن طوسی، بیروت: موسسة فقه الشیعة، اول، ۱۴۱۱ق.
۴۲. معانی الاخبار، محمد بن علی بن بابویه (صدوق)، تحقیق: علی اکبر غفاری، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم: اول، ۱۴۰۳ق.
۴۳. المقنعة، محمد بن محمد مفید، قم: کنگره جهانی هزاره شیخ مفید، اول، ۱۴۱۳ق.
۴۴. نهج البلاغة، محمد بن حسین شریف رضی، تحقیق: صبحی صالح، قم: هجرت، اول، ۱۴۱۴ق.
۴۵. وقعة صفین، نصر بن مزاحم، تحقیق: عبدالسلام محمد هارون، قم: مکتبة آية الله المرعشي النجفی، دوم، ۱۴۰۴ق.